
a szarvassá vált fiúk

SZŐCS ISTVÁN

Mi az értelme annak, ha valaki szarvassá változik?

Az átváltozás, a metamorfózis a mesékben, regékben *rendszeres* jelenség, — leggyakoribb éppen az állattá változás. Valóságos fordított darwinizmus tűnik itt a szemünkbe; sajátságos, hogy ez az értelmezési irány elkerüli az etnológusok és a származáselméletek figyelmét; a totemizmus kapcsán gyakran emlegetik az állatösoket, — holott például az Ob menti népek regéinek figyelmesebb tanulmányozása során feltűnhetett volna, hogy egy ember, aki ugyancsak a hős anyjának fia volt, az vált medvévé s nem fordítva. A medvetisztelet tehát „nagybátyánkra”, nem apánkra irányul.¹

A meshős általában azért változik ilyen-olyan állattá, hogy annak megszerezhesse (harc vagy menekülés közben) valamelyik tulajdonságát: parányiságát, erejét, gyorsaságát és így tovább. Nemcsak ember, de tündéri lények: boszorkány, óriás is át tudnak alakulni (sőt, még csak azok igazán!), valamint a sárkány is, főképp egymás vagy az ember ellen vívott harcaikban. Tündérek gyakran madárrá — például hattyúvá lesznek —, s a varázslók, meshősök egyik fontos felszerelési darabja a tollruha, s a különféle kultikus szertartások vagy kolindálások résztvevőinek a *szarvasálarc*. Emberré viszonylag kevés állat tud változni — inkább halak, vagy „békakirálynők” esetében fordul ez elő; a béka ismert átalakulási folyamatai miatt a nép itt-ott úgy tartja, hogy az halból lesz; s persze, az ilyen ősképzetek kialakulásához hozzájárulhatott a hernyók, álcák lepkévé válásának megfigyelése, meg sok minden még; ám ezekbe most ne bonyolódjunk bele.

Nagyon fontos körülmény — s mindig számolni kell vele —, hogy a mesékben, regékben szereplő állat eredetileg akárhányszor valamilyen állatnevet viselő *csillagzat*, *csillagkép* megszemélyesítője, esetleg más jelkép. Az oroszlán, amely annyi ősi és keleti ábrázoláson fáradhatatlanul marcangolja a szarvast, nyilván valamilyen csillagászati folyamatot, esetleg évszakváltozást ábrázol; mint ahogy Palkó István is kitűnő megfigyeléssel felismeri, hogy a regősének *nyilasa*, amelyik a szarvasra vadászik, szintén a csillagképek közül, a zodiakus-övből való. A szarvas (pél-

¹ Hozzászólás Palkó István „Bartók Béla Cantata Profanájának szövegéről” c. tanulmányához, Híd, 1972. 7—8.

dául a jávorszarvas) több urali népnél a *Göncölszekér* neve, másoknál a rénszarvas Nap-jelkép; sokszor meg a Szélisten jelképe a rohanó szarvas; de magát a Napot, általában a fényt is Frobenius szerint mindenütt „szarvas állat” (Kos, Bika) jelképezi; a tehénszarvú Holdistennő szarvainak alakját az újhold sarlójából veszi, a Nap-bikák szarvai meg a felkelő nap sugarai. Regösénekeinkben s a *Júlia szépleány* című balladánkban a szarvas, illetve az annak megfelelő „fodor fehér bárány” a teljes eget ábrázolja, hiszen szarvai közt van a Nap, a Hold, homlokán a fényes csillag, minden szőreszálán, illetve szarva ágain-bogain egy-egy csillag (a gyertyák is azt jelképezik). Ugyanilyen a leírása a keresztény Szent Hubertus legendában is. Jelentésbővüléssel eztán a *Menny ábrázolása* lehet a *Menny küldöttének* az ábrája is; a regösének szarvasa összerezéli az ifjakat és a lányokat, a fodor fehér bárány *megkérni* jött Júliát, ő tehát a mennyei vőfély, a menyegző szervezője.

Azonban bármennyire összefonódnak a regék állatalakjai sziderikus jelképekkel, a szarvassá válás esetében külön úton kell elindulnunk, hogy az igazi értelmét megfejtessük; majd csak a végén térhetünk vissza a csillagászati párhuzamokhoz.

Mert a párhuzamos vonalak a messzeségben összefutnak; a folklórban, etnológiában azonban ez nemcsak látszat! Minél régebbi időkbe, minél messzibb égtájak alá hatolunk el, annál több a zavarba hozó egyezés a népek regéi, meséi, mondái vagy anekdotái között.

Kidolgozhatók külön elméletek arra is, hogy a hasonlóságot miért őrzik mindig jobban a távolabb szakadt rokonok, mint a közelélők; ez azonban most nem tartozik szorosan ide. E jelenséggel azonban mindenkinek számolnia kell, ha mítoszértelmezésre, regemegfejtésre, mesemagyarázatra vállalkozik. Nemrégiben e területeken a kutatásnak még módszertani dogmája volt, hogy csak az érintkezési felületek mentén, a közvetlen szomszédságban vagy rokonságban szabad összehasonlításokat végezni. Ám rá kellett jönnünk, hogy sokkal többet mondanak a térben vagy időben legtávolabbi változatok egybevetései. Akkor felismerheti az ember, hogy például a *Júlia szép leány* kezdetű, a régebbi kutatók szerint „legkatolikusabb” ballada minden olyan motívuma, fordulata, amelyet eleddig csak stílárís ékességnek, költői ornamentalsnek tartottak, mélyen jelentéssé, csak éppen a Középtenger vidék földműves-misztériumainak, a *Démétér-* és *Perszephoné-*regekörnek, meg az *Ízisz-*szertartásoknak az összefüggésében kell értelmezni, s az Európa-szerte elterjedt, de kereszténység előtti *Gabonaleány-* és *Gabonaaszony-*hiedelmeknek az alapján. A ballada csodálatosan szép siratója — *leányom, leányom, virágos kertemben első raj méhemnek gyöngye lépecskéje, gyöngye lépecskének sárguló viasza, sárog viaszának földönfutó füstje, földönfutó füstje s mennybeható lángja* — egyszeriben megszűnik csak gyönyörű költői képcsokor lenni, ha . . . ha mer eszünkbe jutni Szophoklésztől az a sor, hogy „*a halottak lelkei úgy rajzottak elő az áldozatra, mint a méhek*” —; s ha a kifejezés eredetét keresve, megtudjuk, hogy a görögök a halottak lelkét *mézáldozattal* engesztelték, sőt: hogy a sírás és a méhek rajzásának összefüggése az óegyiptomi hitregék legmélyebb hiedelmei közé visznek el, akárcsak a viaszágia!²

A szakirodalom a *Júlia szép leánnyal* gyakran összefüggésbe hozza a *Nagyváradi kapitány leánya* alaptípusú balladákat — amelyeknek főmotívuma a túlvilági kérővel az időn kívül tett utazás —, ám ezt sem

tarthatja az ember oly jellegzetesen európainak és középkorban katolikusnak, ha ismeri japán, indokínai és dél-kaukázusi változatait.

Palkó István hivatkozik is — Kerényi nyomán — a szarvassá vált fiúk regéjének északi, finnugor változataira, és emlegeti vele kapcsolatban *Artemisz és Aktaión* mondájit is, azonban sajnos, a változatok szempontos összehasonlítását elmulasztja, azokat csak helyi, konkrét-történelmi feltevések alapján magyarázza, s így jut arra a különös feltevésre, hogy a szarvassá válás a román nép eredethagyománya, mert „a szarvassá válás mitikus képnyelven a néppé levés kezdetét jelentő exogamiáról beszél”, s ezt a következtetést támasztja alá ugyancsak Kerényire hivatkozó tételével, hogy „... jelenti a csodaszarvas a Nőt, magát... a nőiséget, a nősténységet, ... jelenti a női princípiumot, amelyiknek egyik aspektusa az, »Hogy szerelmével fölemeszt s létünket Kirké módjára állati létté fokozza le«”.

A fentiek már önmagukban temérdek ellentmondást tartalmaznak, hiszen ezek szerint a néppé válás — nővé válással, illetve a női princípium érvényesülésével történne egyszerre, valamint az állati létbe való lesüllyedéssel, stb. Mindez semmiképpen sem függhet össze értelmileg, hiszen a néppé válás mi egyebet jelent, mint a közösségtudat kialakulását? Sem a ballada nem beszél a nő iránti szenvedélyekről, sem a románság soha nem érezte *ilyen értelemben* sajátos eredetmondájának ezt a regetípust.

Pedig Palkó István itt feltétlenül valamilyen igazság közelébe jutott, amelynek azonban más az előjele. Csak arra kellett volna gondolnia, hogy az öntudatos közösséggé válás a *nemzetség* számontartásával, a *nemzet* — nem modern politikai értelemben, hanem hajdani jelentésében vett — fogalmainak, egy sajátságos nemi viszonylatból származó kifejezésnek a jegyében megy végbe, aminek jelentőségét talán éppen a magyar nyelvben a legkönnyebb felismerni.

A regetípus legészakibb változata kola-félszigeti, valószínűleg lapp eredetű, de ábrázolásait megtalálni a Káma-vidéki népek lakhelyein is. Eszerint a Nagy Szarvas egész nap száguldott a mezők, erdők, partok, tengerek felett, esténként azonban, kunyhójához érve, visszaváltozott emberré, s bement asszonyához, fiaihoz. Egy ízben azonban valamilyen okból nem változhatott vissza, hanem szarvas képében tovább kellett száguldania. Hívására fiai utána iramodtak mind, hiába akarta visszatartani az anyjuk őket, és a fiúk is mind szarvasokká válva, eltűntek apjukkal a rengetegben.

A Bartók feldolgozta román változat és a kolai között van egy szembevetendő különbség. Az előbbiben az anyjukra hivatkozó apjuk ellenében lesznek szarvasokká, apjuk otthon marad a kunyhóban, a másodikban apjuk oldalán, az „ő pártján” történik az átváltozás. Közös mind a kettőben az, hogy az anyai otthon, az anyai vezetésű család elhagyása a fő mozzanat! Az Anya hatóköréből való kitörés ez, amelyik éppen a női princípiummal való szembekerülést fejezi ki, Palkó—Kerényi véleményével ellentétben.

Az igaz, hogy az Artemisz (Diana)-regében a szarvassá válás a női princípium „érvényesülése” jegyében megy végbe, de negatív erkölcsi utalás jegyében. Aktaión, a vadász meglesi a fürdő istennőt, az meg büntetésből szarvassá változtatja, és saját kutyáival széttépeti. Kérdés,

hogy van-e alapunk a lapp és a román változat anyája és Artemisz—Diana között kapcsolatot teremtenünk.

Van, még a „vadászat” és a „szarvassá válás” motívumán kívül is. Itt van a román változatban szereplő kilences szám. Palkó István is megjegyzi erről, hogy az eredetmondákban nagy szerepe van, s általában a leválásra, elkülönülésre utal. Hogy ez utóbbit mire alapozza, nem tudom, viszont az bizonyos, hogy a kilences az ősi Holdistennő-kultusz „kahalisztikus” száma. Ugyanis a Holdistennőnek három megtestesülése van, a Hold három látható fázisának megfelelően: Újhold, Telehold és Fogyóhold, azaz: a Szűz, az Anya és a Banya. A kilenc = háromszor három, azaz hatványozott erősségű három! A Hold fázisváltozásai és a női szervezet között ösidők óta megfigyelt párhuzamok miatt a Hold mindig — eredetileg — a női istenség kifejezője, illetve kezdetlegesebb fokon azonosul is vele, a Hold a „Szűz”-, az „Anya”- és „Javasasszony”-kultuszok jelképrendszerének központi eleme.

A szarvassá válás *férfisors*, illetve *fiúsors*, akár bűnhődés, akár büntetés, akár — felszabadulás. Az északi, a román és a görög—latin változatokban ez a mozzanat tehát azonos értelmű. Lásd „csodafiúszarvas” kifejezésünket is, amely véleményem szerint nem a „csodafejű” átértelmezése, illetve eltorzulása. Graves idézi Plutarkhoszból: még a Kr. u. első században is megesett, hogy az arkadiai Lúkaion hegyen üzőbe vettek és halálra hajszoltak egy szarvasbőrbe bújtatott férfit.³ A görög és kelta hagyomány még nem egy hasonló szokásról tudottl.

A legrégebbi ismert változat a sumér. Innin istennő (közismertebb akkád neve, az Istar) párját, a pásztorfiút, Dummuzeit (Tammuzt) boszszúálló vággyal üldözi, mert amíg ő az alvilágban szenvedett (azaz beteg-ágyas volt), addig, amint ez már ilyenkor szokás: Dummuzi hivalkodóan élte világát. Dummuzi előbb a Nap segítségével (lásd alább a Nap jelentőségét!) szarvasként menekül, de elfogják, kígyóvá változtatják, s átadják az alvilág démonainak, helyét meg az Újszülött, „az új Dummuzi” foglalja el.

A szarvassá válás minden esetben tehát vagy az istennő valamelyik hiposztázisa ellen elkövetett vétek büntetése, vagy a vele való szakítás következménye, illetve kifejezése! Esetleg éppen a haragja elől való menekülés egyetlen lehetősége. Félreérthetetlen módon, minden esetben az anyajogú, nőuralmú társadalommal való szembekerülés tényének a kifejezése!

Hadd utaljak még arra a közismert mesére is, amelyben a gonosz királynő parancsára az erdőbe kitett gyerekek közül a kisfiú, miután iszik az őz lábnyomából, özzé válik.

Más szarvasregék jellegzetes mozzanata még, például Hunor és Magorék esetében, hogy a szarvas új hazába, illetve valamilyen fontos, megkülönböztetett helyre vezeti őket. A Regösének (melynek főszereplője a Csodaszarvas) illetve a regölés befejezése — mindig az „összeregölés”, azaz a legények és lányok kapcsolatának kihirdetése; láttuk, hogy a „fodor fejér bárány” is égi vőfély; a Hunor—Magor regében pedig az új hazába érkezés után mindjárt a mennyegző következik (hogy nőrablást ne mondjunk).⁴

Milyen társadalomtörténeti háttéren képzelhető mindez valóságosnak?

Milyen történelmi körülmények között lehet a szarvas A) üldözött, pusztulásra szánt, de B) a nagy reménykedések hordozója, a jövő ígérete,

C) a kiszolgáltatót, de mégis rettegett, D) új hazába kalauzoló égi küldött, E) a férfi—nő újszerű kapcsolatának elrendezője?⁵

Nem nehéz elképzelnünk, hogy a nőuralmú, Anyaistennő-ideológiájú őstársadalomban nagy csapás — éhség, természeti szerencsétlenség, majd később ellenség betörése — esetén a törzs vagy őshorda remélt rekonstrukcióját az anyára alapozták; neki jutott a menedék és az utolsó falat enni való, hiszen alkalomadtán csak ő lehet képes újratereíteni az egész népet. (Homlokegyenesen ellenkező szellemű a szélsőségesen férfi-jogú keleti törzsek ama szokása, hogy végveszély esetén a menekülést nyújtó legjobb lovak és élelemtartalékok a fiatal férfiakkal jutottak, mert ők voltak hivatottak a veszély elmúlta után a nemzetséget, „nemzetet” újratereíteni.)⁶

Valószínű az elképzelés, hogy az ősi matriarchátusi társadalomban, a kezdetleges gyűjtögető, majd földművelő élet színvonalán, éhínség esetén elsősorban a fiúgyermekeket „tették ki” az erdőbe, hogy elpusztuljanak, vagy megkeressék a kenyerüket. (A kenyeret „keresni” — e kifejezés a legősibb időkre, a gyűjtögetés korára vall!) Menekülés esetén esetleg minden gyermeket elhagytak; lásd *Budai Ilona* balladáját. Persze, hogy ez az iszonyatos szokás akkor sem hajtotta végbe olyan könnyű szívvel; bizonyítja, hogy az emberiség annyi komor balladája, regéje mind ennek a történelem előtti élménynek a traumáiból fakad.

Ám az anya-főnök zsarnoki hatalma alól való szökés egyetlen lehetősége is a szarvassá válás, az erdőbe való elbujdosás lehetett.

Aki nem pusztult el, az egy ideig még az anyai szálláshely közelében leskelődött, mint Aktaión Artemisz körül, amíg a végzete el nem érte, vagy szerencsével tovább nem állhatott. Szűrjük ide be: Aktaiónt kutyái tépik széjjel; a kutya pedig az ókori hitregében az éhség jelképe is; sziderikus párhuzama is van: az aszályt bejelentő Kutya-csillagkép. Tehát a bujdosó vadászt az éhség kutyái marcangolják! Artemisz—Diana azért lesz, nő léte, a vadászat istennője, mert *ómiatta* kellett a vadászorsot választaniok.

Először talán éppen északon, ahol a létfenntartásban a vadászatnak nagyobb szerep jutott, a bujdosó fiúk, férfiak bandákba, csapatokba verődtek — s lelkileg is kiszakadtak az Anyaistennő hatóköréből. Náluk a családalapítás másként ment végbe: szöktetéssel, csábítással vagy éppen rablással. Az így szerzett nő társadalmi és ideológiai rangja is alábbszáll. A Holddal szemben az Atyaistent vagy a Fiúistent idéző Nap lesz a vallás fő jelképe, a Fiúisten kultusza a főszertartás (holott addig az csak az Istennő apródja volt). Az istennők vagy másodrangúakká lesznek, vagy éppenséggel gonosz boszorkányokká, rossz tündéreké süllyednek. A nagy változás visszajára fordulással is járhat: az üldözött szarvas ezután lehet már szarvasünő!

Érdekesen tükrözik a változást a nyelvek: az újonnan alapított hazák „apa-országok” lesznek (pl. *Patria*, amely a *pater*-ből jön; lásd; Vaterland.) Sok nép nevében az „*atya*” jelentésű *ős — úz — oz — az* szavakat veszi fel, vagy a „férfi” „úr” jelentésű *Ar — er — eri — t* illeszti nevéhez. (Lásd pl. Iran.) Nyelvünkben a származás folytonosságát a *nemzedék*, *nem*, *nemzet* szavak jelzik ezentúl, a *nemzés* jellegzetesen a férfiúi participáció jelölése. Más nyelvekben ez nem mindig válik ki ilyen tisztán, a *natio* pl. a *natus*-ból, születésből jön, helyes fordítása „szület” lehetne. A *gens*, *gen*-, mely eredetileg női tartalmú, később már nemcsak születést,

hanem *nemzést* is jelent, sőt az a jelentése kerül előre, mert a *genesis*, az eredet férfi-elvűvé vált.

Mindennek bizonyítékául ott az egész mitológia-történet, amely elég részletesen és világosan leírja a vallásokban a női princípium átváltozását vagy háttérbe szorulását és a férfielv uralomra jutását. Eleinte minden panteon főalakja istennő volt, a későbbi világteremtés-regékben mindig a *nőnemű őskáoszt* győzik le, a teremtés első lépéseként (az ómezopotámiai mondákban Thiamatot). Az átértelmezett teremtésmondák mindig utalnak a nő bűnösségére, illetve főszerepére a bűnbeesésben. Megfigyelhető, hogy a vallási képzetek alakulása hogyan tükrözi a nő társadalmi helyzetét is, s az eredeti anya-vallás jelképei aszerint maradnak érvényben, hogy a társadalmi átalakulás mennyire gyökeresen, szélsőségesen vagy összeolvadáson, kiegyezésszerűen vagy lassanként ment végbe.

Az ősi istennők kísérői három jellegzetes csoportba oszthatók: az elsőbe valamilyen „vad”, „erőszakos” állat tartozik — vadkan, bika vagy hímoroszlán —, amely a törzsi hím, a szaporító férfi szerepét jelképezi, s ebből alakult ki a későbbi királyi rang; a másodikba a szarvas sorolható, az üldözött, de büszke szépség, aki visszatérhet és elfoglalhatja az apakirály helyét; nem csoda, hogy az oroszlán fáradhatatlanul üldözi; s nem csoda, hogy Adóniszt a vadkan öli meg; s ezért jellegzetes, hogy annyi regeváltozatban a kitett gyerek föellensége nem a királynő, hanem a király, akinek megjósolták, hogy fia majd megöli őt s elfoglalja a helyét. Innét a román balladában is a szarvassá vált fiúk fenyegető tartása az apával szemben. A harmadik kísérő állat a kígyó ... jellegzetes, hogy a nőelvet sokáig őrző hamita népeknél szent tisztelet tárgyá, a patriarchális indogermánoknál és a sémitáknál heves vallásos gyűlölet fordult ellene. A kígyó az alázat, de az alattomoság, tudás, ravaszság az ivarmirigyeitől megfosztott, kasztrált személyek jelképe. Vesd össze ezt az azal, hogy Bizáncban például eunuchok minden állást betölthettek, a fővezérségig, de a „fejedelmi pálya” el volt zárva előlük; hiszen a király legfontosabb attribútuma, hogy *atya*.⁷

A teremtésmondák és a szarvasregék között nemcsak a paradicsomból való kiűzetés (azaz az ennek megfelelő gyerekkivetés) motivuma alkot kapcsolatot. Mindkét típusban nagy szerepe van az *Ikrek* előfordulásának. Igaz, az *Ikrek* is egy csillagkép neve, ebből azonban nemcsak azt a következtetést lehet levonni, hogy az ősi mítosz-füzér a csillagos ég „ikonotrópiás” értelmezéseként jött létre. (Ikonotrópia — valamilyen már elfelejtett értelmű ábrázolás, gyakran címer vagy allegóriás kép, vagy épenséggel piktogramm, azaz képirás-jel téves magyarázata, *hozzáköltött mesével* vagy ráhúzott anekdotával.) Igaz, hogy, mint Frobenius írja, az emberiség figyelmét és képzeletét mindenekelőtt az égen végbemenő színjáték, a csillagképek mozgása, a Hold vándorlásai (és, feltehetően előbb az északibb tájakon, ahol ez jobban kivehető: a Nap erejének változásai) s az évszakváltozások nyűgözték le. Minden ősmisztérium lényege: az égitestek színjátékának és a természet változásainak mágikus célú megjátszása.

A fentiek alapján az is elképzelhető, hogy a Nap-vallások — az újjászülető fény kultuszával — már csak azért is északon, legalábbis a mérsékelt égövön alakultak ki, mert délen a Nap pályáját viszonylag változatlanabbnak látják, s figyelmük ezért a Hold izgalmas járására összponto-

sul (Pl. Heléna — holdistennő, Heléna „megszöktetése” vagy elrablása — a Hold eltűnése az utolsó negyedben.) Északon ezért: *vadászat, napkultusz, férfielvű társadalom* — hamarabb együtt járnak; míg a délibb, szubtropikus övezetekben a *Hold-vallás, matriarchátus, földművelés* háromsága jóval tovább él.

Kissé azonban módosítani kell társadalomtörténeti szemléletünkön. Ebben a fejlődést a gyűjtögetés—vadászat—állattenyésztés—földművelés—ipar—kereskedelem lépcsőfokaival szokták kifejezni. Holott ésszerűbb, hogy a növények életének titkaiba beható gyűjtögető — földművelővé lesz. Az állatokat örökösen lesőtanulmányozó vadász fejlődik állattenyésztővé. Azonban — ezt még legújabb kori megfigyeléseink alapján is állíthatjuk — a vadász vagy állattenyésztő jószántából sohasem lesz földműves, „nem szívesen fogja meg a kapanyelet”. Hamarabb elmegy katonának, harcosnak, rendőrnek; belőle lesznek a nemesek ősei, és szívesebben kupeckedik is (hiszen bőven van mivel), s a kereskedelem az ő nagy területeket bebolyongó életformájával jobban összefér, mint a helyhez kötött földművésé. De a pásztor-vadász hamarabb kap az iparon is; az is könnyen elképzelhető, hogy a hegyek-sziklák között tüzeket rakó pásztor és vadász hamarabb felfedezi a fémek titkait, mint a folyóparti humuszban dolgozó földműves.

Lehet, hogy ennek a kétféle, párhuzamos életformának a jelképe az *Ikrek*. Herkulesnek — aki az apajog harcos elterjesztője, s megfelel neki minden nagy szakállú (hangsúlyozottan férfias), nagy erejű, nagy botos regehős, Gilgamestől Kaleven át Toldiig, s aki a Holdvallásokra jellemző bonyolult démonológiájú alvilági erőket legyőzi! — szintén van ikerfivére, Iphiklész, aki kitűnő íjász! S ott van Kasztór és Pollux, Romulus és Remus, Hunor és Magor, Tatár és Mongol, Ézsau és Jákob, el egészen Kain és Ábel történetéig. A hagyomány általában mint a pásztor és a földműves népek viszonyának kifejezőit látja őket. Ez sokban kínálkozó magyarázat (hiszen Magornak, Magyarinak is tulajdonítottak „földműves” jelentést, Hunornak pedig csak „harcost”), de azért előttem nem világos minden vonatkozása. Azért is ragadott meg Magyar Adorján⁸ értelmezése, aki szerint Hunor és Magyar, azaz az ősrégi ikrek, a nap két tulajdonságának, a pusztító és az éltető erőnek volnának a megszemélyesítői. Hunor nyilai a nap tűző sugarait jelképezik — ezért az ékalak! — Magor gömbje, „mag”-ja az éltető, magot érlelő meleget. Mindenesetre feltűnik, hogy az *ikrek* szerepe a napkultusszal, a férfielv uralomra jutásával kezdődik, azaz jár együtt. Annak pedig, hogy nem minden iker-motívum jár együtt a „testvérgyilkosság” motívumával (pl. a Hunor—Magor sem), talán az lehet az értelme, hogy a napimádó pásztor „atyanépek” nem mindenütt pusztító hóditással, hanem „megegyezéses” ősféudális alapon, vagy, *kezdetben*, kékés szimbiózis formájában telepedtek rá az anyajogú ősföldművességre. Egyiptom, Mezopotámia és más nagy kultúrtáják valóban úgy lettek világjelentőségűek, hogy a kétféle életforma tapasztalatai összegeződtek, s ez kitetszik vallási eklekticizmusukból is; az istenanyák, szűz anyák, tudós istennők kultusza megmaradt az öregisten, a visszatérő és a szenvedő fiúistenek kultuszaival egybefonódva. Érdekes, hogy ezek a népek nem is igazi hóditók; a harcos expanzív népek panteonjában viszont túlnyomó szerepet kapnak a zord atyaistenek.

A magyar ősvallás rekonstruálható nyomaiban is kimutatható, hogy a napkultusszal járó Öregisten-vallás és a Boldogasszony-vallás a kereszténység felvétele előtt korántsem olvadt össze; és sajátságos, hogy végül az összeolvadás, a szinkretizmus a kereszténységben valósul meg, holdvallású őslakók (Nagyboldogasszony, majd mesei utóda, Tündér Ilona e vallás főalakja) és a hazatérő „nimródi”, harcos (ragadozó állatokat, oroszlánt és sólymot, turult jelvényül viselő) csoportok feudális társadalommá való alakulása során.

Ősvallásunk egyik alakja — Gyümölcsoltó Boldogasszony — felhívja a figyelmünket egy mellőzött társadalomtörténeti kategóriára: a gyűjtőgetőből kifejlődő gyümölcsstermelő ősközösségre. (Alaptalan az az egyes „szakemberek” által hirdetett nézet, hogy a gyümölcsoltás csak a középkorban terjedt el, hiszen már mesterséges beporzásoknak is ismerjük több ezer éves ábrázolásait!) Ennek a termelési módnak jellegzetes kiegészítő életformája az édesvízi halászat. A Kárpát-medence nyehé éghajlatú dombvidékeivel és hatalmas folyó- meg láprendszereivel kiváló fejlődési lehetőségeket kínált e termelési forma kialakulására, és az is feltűnő, hogy a magyarság, „őshazáinak” tekintett vagy vélt többi területek, pl. Meotisz-vidék, Kolhisz, Mezopotámia mindig a gyümölcsstermesztésre kiválóan alkalmas, ugyanakkor folyókban és lápokban feltűnően bővelkedő tájak. A víziélet mind sziderikus, mind regei nép hagyományainkban közismerten feltűnően képviselve van.

Nem lennének következtetések, ha most mi nem térnénk ki távolabbi párhuzamokra. A vízi istenségek, tündérek panteonja eléggé közismert keleti és görög hitregékből, és nemzetközileg feltűnően egységes. A Gyümölcsoltó Boldogasszony szerepkörének megfelel nemcsak a kisázsiai és mezopotámiai istenanyák gránátalma- meg datolyakultusza, hanem a paradicsomkert sokat emlegetett almafái és Éva szerepe az almavésben. Az is sokatmondó, hogy a földművelés a gyümölcsöskertből való kiűzetés után kezdődik. A Páris—Heléna regekörben ugyancsak együtt találjuk a kígyót, az almát, az isteni küldöttet, sőt a három vetekező istennő személyében az őskánaáni hagyomány mindhárom Éváját!

S felbukkan itt egy eléggé ki nem kutatott párhuzam, amely a Szfinxszel kapcsolatos. A szfinx mint csillagászati jelkép a zodiákusbeli Szűz és Oroszlán kettős csillagképeének az ábrája. Mint titkos jel pedig — képirás formájában — egy nevet jelent: Mithilina vagy Magelona = Tündér Ilona.

Ő a prehellén szigetvilág héroszának, Makarosznak, „a boldognak” és „az oroszlánnak” a felesége. Az „oroszlánszűz” csillagképe nagyjából kilenchónapnyi távolságra van a téli napfordulótól, az „újjászülető fény”, a „győzelmesen visszatérő fiú” nagy ünnepétől, melynek szimbólumrendszerében olyan nagy szerepe van a szarvasnak. Igaz, ez alkalommal ez a kilenc hónap visszafelé számíthat, de a mágikus számolásnál biztosan ennek is megvan a maga jelentősége.

A nevek is „egyetemesek”. Az összefüggés a Földközi-tenger vidéke. Kelet-, Közép-, Észak-Európa között a nevekben is megvan. Valamely égtájhoz ragaszkodni éppen olyan tévedés volna, mint a keresztény vallás névanyagát mai központjára, Rómára szorítkozva megfejteni! Ugyanígy járhatunk a szarvasregékkel és az oroszlánnal is.

Az etnikumok fölött átnyúló kapcsolat a nevekben szembeszökő. *Artemisz* nevét a görögből sokféleképpen lehet magyarázni, de benne van

a Hérodotosztól ismert szkíta istennő: *Artimpasa* nevében is. Az *Ar* tag annyifele kimutatható ókori nevekben, — sokszor „úr” jelentésben —, hogy szinte nem is érdemes kitérni rá, a *Temisz* azonban a szkítákkal ugyancsak kapcsolatban levő *Temiskyra* névben fedezhető fel. A görög-ből a *temiszt* magyarázzák víznek is, akkor meg a Temestől a Thamesig jutunk!

Vannak szédítőbb kapcsolatok is: a római mitológia ösatyája, Romulus és Remus nagyapja *Numitor*. Ez tökéletesen egybecseng a vogul égisten, *Numi Tarem* nevével, meg a Nimród név különböző alakjaival.

Hérodotosz arról is ír, hogy az észak-európaiak, a hiperboreusok szoros vallási kapcsolatban állottak a Földközi-tenger vidékével, rendszeresen ajándékokat, azelőtt követeket is küldöttek a déloszi Apollón-szentélybe.

Nincsenek tehát szorosan körülírható népi határok a mítoszban. mindenütt nyílt átjárókat találunk, mint a későbbi „kultúrvallásokban”.

S itt meg kell állanom Palkó István fő érvénél, a „híd” motívumnál.

Írja, hogy a Bartók Béla fordításában szereplő *híd* főbizonyíték arra, hogy a szarvassá vált fiúk regéje a román nép eredetmondája, hiszen csak annak a keletkezésében juthatott oly nagy szerep egy hídnak, nevezetesen az al-dunai híres Traian-hídnak. „A szöveg hídjellemzője is találó... A román népköltési szövegekben azonban ősi és gyakori ez is. Különösen a Nap lakodalma című néprajzi szövegben van átlépést jelző lényeges szerepe a nap által a Fekete-tengerre készített vas- és rézhídnak, amiket Tündér Ilona-Hold kíván készíttetni magának nászajándéknak.” — írja. Noha előbb annyira konkrétan kötötte a motívumot a Train-hídhöz, hogy szinte arra alapozta az egész elméletét, Palkó mégis hozzáfűzi: „Vagy talán ennél is sokkal ősbibb jelentése van a hídnak a románság számára? A korábban említett Nap lakodalmában a híd szerepe s a Szarvashajtás nevű kolinda jordáni gázlóra történő utalása ezt az ősbibb szerepet és jelentést látszik támogatni.”

Feltétlenül azt, az ősbibb és *egyetemesebb* jelentést. Hiszen a Tündér Ilona-Hold házassága a Nappal is jelzi, hogy milyen *átmenésekről* van szó.

Sokan felvetették, hogy a Bartók-féle szövegváltozatban szereplő *híd* „félrehallás”, mert a román eredetiben ott egyszerűen *p'unde* áll (vagyis: „ahol”). Ám annyiban Palkó mellé állhatunk, hogyha itt az eredetiben nem is állott híd, *állhatott volna*; ha nem is éppen olyan konkrét jelentésben, mint ahogy Palkó véli. Bartók azért „hallott oda” vagy azért írt szándékosan oda hidat, mert hiszen az ő tudatában is a híd az átmenés fogalmához társulhatott. A mi népi hiedelmeink szerint is, ha valaki átmege a szivárvány hídja alatt, az megváltoztatja nemét. Ez — a Holdistennő kultuszához fűződik. A szivárványt a palócoknál „Bába bukrának” is hívták, ami esetleg nőelvre vallhat, hiszen minden vallás a maga fogalmaihoz kapcsolta a természeti jelenségeket. Viszont az egyszerű megfigyelés nyomán már ősidőkben rájöhettek, hogy a szivárvány valahogy a Nap működésével van kapcsolatban. Minthogy a Nap és Hold nemi különbségeket is jelképezett, az összekötő elem, a szivárvány-híd, utalhatott a nem megváltozására. Az ószövetségben, az özönvíz után, azaz a nőelvtől ősvilág elpusztítása után, az Atyaisten és az ember közötti szövetség jelképe a szivárvány lesz, mert világos a földet felszárító, meleget, új életet adó nappal az összefüggése. A hídnak a szarvasregében

való esetleges előfordulása éppen a Naphoz való csatlakozást, azaz a férfielvű társadalomba való átmenetet jelenthetné.

A Traian korszakában, bármelyik elem felől közeledünk hozzá, a románság ősei már régen fejlett patriarchátusban élhettek. A román változatnak, azáltal, hogy benne az apa *otthon*, az *anya mellett* marad, az a jelentősége, hogy utal a homéroszi kor *előtti* időkre; a „priamoszi” típushoz tartozik, s ilyenformán még egy láncszemmel erősebbé teszi azt a kapcsolatot, amely a románok őseit a trákok, Trója, Kisázsia világához fűzi néprajzilag és régészetileg, s amire Torma Zsófia hozott fel először „ősnéprajzi” bizonyítékokat.

Végül térjünk vissza Bartókhoz. Palkó Istvánnal egyetérttek, amikor azt írja: „megértjük Bartókot egyrészt, hogy miért választotta műve alapjául, másrészt, hogy miért olyan zenét alkotott *Cantatájában*, amelyent... Véres néptörténelmet, sorsok és életformát váltó, küzdő, birkózó erőkről, küzdelmekről hoznak hírt a *Cantata* sorai, és ezt a sorok mögött rejlő véres valóságot idézi meg Bartók zenei nyelven...” Itt érezzük át, milyen kár, hogy Palkó nem döntött feltevéseinek ama iránya mellett, amely mélyebb: *ősibb* történelmi változásokra utalt, ... mert a bartóki mű is mélyebb rétegekbe mutat.

Bartókot a nemek és a család kérdése mélységesen foglalkoztatta, nem az érdekesség, vagy a téma sokk-lehetőségei szempontjából. Hanem mert ő is úgy sejtette, hogy a kor mélyben ható, nagy élménye, lelki meg rázkodtatása összefügg a nemek viszonyának világválságával. A modern életforma, amely a nő életét alakítja át a legjobban, hiszen nem kell annyiszor vállalnia az anyaságot, hogy a faj fennmaradhasson, és a modern termelési viszonyok megszüntetik a jellegzetesen férfi és női életformák közötti hatalmas különbséget, s ez megkérdőjelezi az emberi kapcsolatok egész eddigi rendszerét. A szecesszió és a szimbolizmus korában az európai művészetet már különösen erősen foglalkoztatja a fajfenntartástól tömegmérétekből függetlenedett erotika szerepe és a család történelmi távlatai. A huszadik század derekának egyik legérdekesebb könyve a *Nemek hajótörése Amphrellelytől*: szerinte *a nemek közötti viszony alakulása a történelem felszín alatti, de fővonulata*.

Miután a mitológiai hagyományok oly nagy része a nemek közötti jelenlegi viszony kialakulásáról regél, ebben az összefüggésben érthető körünk különleges érdeklődése a mitológiakutatás iránt, amely egészen más jellegű, mint az előző korok vonzódása a mitológiai témákhoz. Ez az érdeklődés a mitológiák magvára, a motívumok és regehősök archetípusaira, pszichológiai jelentésére irányul. Az irodalmias feldolgozásokat túllépi. Nagyon jellemző, hogy korunknak talán legdivatosabb mitológiakutatója, Robert Graves, *Jézus király* című „álregénye” elé a következő mottót választja:

„Az Egyiptomiak Szerint Való Evangéliumban ... Amikor pedig azt tudakolta Sálom, hogy mikor válnak ismeretessé azok a dolgok, amelyek felől kérdezősködött, imígyen felelt neki az Úr: »Amikor ti asszonyok a szemérem köntösén tapodtok, és amikor a kettőből egy lesz, és amikor a hím és nőstény viszonyában nem lesz többé sem hím, sem nőstény ... « És ugyanazon Evangéliumban mondotta a Megváltó: »Én azért jöttem, hogy leromboljam a Nőstény műveit.« ... Alexandriai Kelemen (Stromata, III.)”

Bartók intuíciója ezekre a nagy témákra és hangulataikra érzett rá a *Cantatában*, ezt ismerte fel a román népballadában is, és a Kor általános érdeklődése jegyében dolgozta ki. Egyébként a *Cantata Profanát* nem lehet elszakítva tárgyalni a hasonló utalású Bartók-művektől, elsősorban a *Kékszakállú hercegtől* és a *Csodálatos mandarintól*, amelyeknek eszmei-érzelmi folytatása. Hiszen azok is a „férfiúi sorsot”, a férfiúi teremtes végzetét feszegetik. A *Cantata* teljesebb értéséhez eszmeileg, de zeneileg is akkor jutunk el, ha ezeknek a műveknek az irányából közeledünk felé.

Természetesen mindez nem vonja kétségbe Palkó István és Kerényi *Cantata Profanára* vonatkozó sok részmegállapításának értékét.

Még hozzátehetjük, hogy Bartók a szülői házat elhagyó, oda visszatérni nem tudó és nem akaró szarvassá vált fiak motivumában talán saját személyes pályafordulására, a *Kossuth szimfónia* világával s a hozzáfüződő érzelmi szférákkal való szakítására, azaz abból származó vívódásaira is kereshetett feleletet e témában. De a nagy művészeti „kivonulásra” a *Szecesszióra* sem találhatott volna illőbb jelképet a rengetegbe vonuló szarvasfiúknál.

JEGYZETEK

¹ A huszadik század elején voltak is olyan biológiai irányzatok, amelyek az emberi alkatot ősbibb létformának tekintették, mint az összes többi emlősökét, főleg abból kiindulva, hogy a madarak világa bizonyítja, hogy a két lábon járás ősbibb, mint az emlős állatok. Eszerint az emlős állatok túlspecializált, degenerált leszármazottai egy ősi antropoid típusú élőlénynek. Ezzel kapcsolatos gondolatokat, valamint az őstársadalmak és a nemek viszonyának kialakulására vonatkozó sok reflexiót tartalmaz *Úvegfedő* c. (Kolozsvár, 1971) regényem. A fenti elméleteket először Várkonyi Nándor *Sziríát oszlopai* c. művének eredeti kiadásából ismertem meg.

² A görög mézázdozatokra s misztériumokra vonatkozó állítások ellenőrizhetők *Gruppe Ottó Griechische Mythologie* c. művében, más vonatkozások megtalálhatók Frazer *Aranyág*, Frobenius *Kulturgeschichte Afrikas* c. művekben, továbbá bármilyen, Oegyiptom vallásával és művészetével alaposabban foglalkozó kézikönyvben vagy lexikonban. A méhek Ra Napisten könnyeiből származtak; azért sírt, mert az istenek kínozták, hogy vallja ki legtitkosabb nevét, azaz hatalma kulcsát.

³ Graves Robert angol író *A görög mítoszok* c. magyarul is megjelent műve mellett sok érdekes mitológiai vonatkozást és őstörténeti ősvallási feltevést tartalmaz *Jézus király* c. regénye is. Gravesnek azonban, akárcsak Frazernek és Frobeniusnak, erős korlátja, hogy túlságosan beszűkül a rituális királygyilkosságok témájára, s nem jön rá arra, hogy az emberázdozat, akárcsak az emberevés, nem őseredeti ősztönből fakad, sőt az egészséges ősztön irtózik ezektől. Ilyesmi csak elfajzott, degenerált kultúrákban és civilizációkban keletkezik; „degenerált” lehet akkor is, ha csak a kőkorszaki művelődés szintjére jutott fel. A csillagok járását és a természet változásait utánzó ősmisztériumokban eredetileg a király halála jelképes volt, mint minden egyéb, csak jóval később lett sokféle véres szokás. Graves, amikor arról beszél, hogy a király lelke kígyó alakjában „feltámadhatott” és jósként működött, nem jön rá arra, hogy a kígyó itt a kasztrált férfiasság jelképe. A király mint király

és férfi halt meg, de tovább él az istennő szertartásai számára. Egyébként a vallási fanatizmus akármekkora fokán is elképzelhetetlen, hogy a biztos, közeli halál kilátásával is szeretett volna bárki a királynő férje lenni. Az emberáldozatokba való önkéntes belenyugvás, a tömeges emberáldozat olyan társadalmakban válik lehetségessé, ahol — mint pl. az azték Mexikóban — a kábítószeres rendszeres, tömeges fogyasztása felőrli az egészséges emberi személyiséget.

⁴ Graves a *Jézus királyban* hivatkozik egy ókánaáni mondára, amelyben Ádám, amikor menyasszonya felkeresésére megy, Évát egy nádassal szegélyezett tó partján találja, ötven lány kíséretében. Ez a motívum még a számadatban is megfelel a Csodaszarvas-rege egyik mozzanatának.

⁵ Éppen e vonásai miatt lehetett a Messiás jelképe is, és emiatt vonták le egyesek azt a téves következtetést, hogy a karácsonyi regölés, kolindálás és az egész szarvasrege keresztény eredetű.

⁶ Ilyesmiről találunk említést a *Mongolok titkos történetében*, s ha hitelesnek tekintjük az etelközi besenyőtámadás elől menekülő „turkokra” (magyarokra?) vonatkozó adatokat — noha én bennük valami félreértést vélek —, ott is hasonlóról lehetett szó.

⁷ A kígyó körül sok a félreértés; mindenekelőtt amiatt, hogy ugyancsak hosszú farka van: *a kígyót állandóan összetévesztették a sárkánnyal*. A kígyónak a napvallásokban is szerepe van, de ez vagy a sárkány lehetett, vagy olyan téves értelmezésből fakad, mint az például, amikor a kígyót a nap jelenék fogták fel, amiatt, mert egyiptomi ábrázolásokon mindig a nap mellé rajzolták. Ennek csak az volt az értelme, hogy a nap és a kígyó jelképezte sötétség, éj egymás nyomában járnak. Könnyű belátni, hogy a sötétséget kedvelő, ravasz, „sima” és „mérgekkel dolgozó” vagy más változatban szelíd és bölcs, tudós kígyó és a robusztus, tűzokádó, fegyverforgató sárkány eredetileg más meselény-típus lehetett! A román meselényeket röviden, de nagyon áttekinthetően ismerteti egy nemrég megjelent érdekes kis munka, C. Prut: *Fantasticul in arta populară românească*. Bucuresti, 1972. Ebben van szó Palkó témájához is kapcsolódó dolgokról, hídörző sárkányokról s arról, hogy a sárkányok a szivárványon közlekednek, a sárkánykígyót megkülönböztetik az áspiskígyótól; továbbá beszél a román pásztorvilágnak a Kaukázusig, tehát a Fekete-tengeren túlnyúló, régi kapcsolatairól is...

⁸ A ma már 87 éves Magyar Adorján a 30-as évek elején megjelent két könyvében (*Kérdések és Aranytükör*) ahhoz az akkoriban körvonalazódni kezdő állásponthoz csatlakozik, amely a magyarságot úgynevezett árjaelőtti, európai ősnépnek tekinti, s legrégebbi őshazájának a Kisalföld környékét tartja. Szerinte csakis ezzel magyarázható a magyar nyelv és a vele nem rokon európai nyelvek szókincse között a sok megfelelés. Vámbéri Ármin is eljutott már ahhoz a felismeréshez, hogy az árpádi törzsek „törökös” eredetűek voltak, s a mai Magyarország területén beleolvadtak a már ott élő „ugoros” őslakóságba, s így jött létre a magyar etnikum, de Magyar Adorján hevesen támadja Vámbérit, mert az az *ázsiai* származást tartja hangsúlyozandónak és a magyarság jellegzetes vonásait is ázsiainak tekinti. Magyar szerint Vámbéri s általában az „ázsiai” származáselméletek a Habsburg-klerikális ideológiának szállítanak érveket, amely szerint a magyarság „civilizálása” a keresztény németiség műve lett volna. Magyar Adorján szerint már a történelmi időkben sűrű rajok hagyták el a pannóniai területeket, s ezek a világ sok részébe eljutottak, s ezeknek nyomain fedezik fel a különböző állítólagos „őshazákat”. Az árpádi államalapítók ilyen hajdani kivándorlók eltörökösödött s visszatért leszármazottai voltak szerinte.

Elméletében, bár szerintem túl nagy szerepet tulajdonít az antropológiai tényezőknek (a kerek és hosszú fejűek ellentétének; szerinte az ember eredetileg békés növényevő. A jégkorszak egyoldalú táplálkozási viszonyai, a túlzott húsevés alakították ki az agresszív, kegyetlen, fanatikus hosszú fejű típusokat?), és bár a tudományos fejlődéssel csak a 30-as évek végéig tart lépést, mégis azt kell mondanom, hogy munkássága korszakalkotó jelentőségű. *Ősműveltségünk* c. hatalmas, kéziratos műve páratlan nyelvészeti tudásra támaszkodva veti egybe az őstörténeti, néprajzi, régészeti, vallástörténeti kutatások eredményeit, és sok meglátása megelőzte a régészet és embertan nem egy új felfedezését. Sajnos, e művének különböző szemelvényei, illetve egyes fejezeteinek kivonatai, amelyek Nyugaton kis magánkiadóknál rossz szöveg-gondozásban, gondatlan szerkesztésben, kellő apparátus, felkészítés nélkül jelennek meg, a tájékozatlan olvasóra inkább visszahökkenítőleg hatnak. Aki azonban járatos a vallástörténet, „ősnéprajz” stb. legújabb eredményei között, összefoglalásaiban, áttekintéseiben, feltevéseiben valóságos kincsesbányát talál.